

A Communitarian Reading of Liberal Feminism in the Thought of John Stuart Mill

Fariba Niksiar^{*}, Seyed Khodayar Mortazavi Asl^{}**

Faramarz Mirzazade Ahmad Beigl^{*}**

Abstract

Communitarianism is considered as one of the pivotal political philosophies in the current Western culture and a reaction to liberalism. Although, in their theories, communitarians try to speak in a gender neutral language, but it can be concluded that their critiques of liberalism include liberal feminism. The purpose of this article is to find a link between these two thoughts to alleviate the challenges arising from the liberal approach. With the use of Skinner's method and through the reading of the selected communitarians (Alasdair MacIntyre, Charles Taylor, Michael Walzer and Martha Nussbaum), this study examines the approach of John Stuart Mill, a liberal-utilitarian philosopher and a progressive feminist towards gender justice.

Mill as a moderate liberal had also been influenced by other thinkers. Therefore, the question is; in his understanding of gender justice, Mill is close to which intellectual component of the selected communitarians and which aspect of his thought differs from them? The answer is; most of the communitarians in response to liberalism take a different path from Mill's attitude regarding categories such as individualism, neglecting

^{*} Ph.D. student of political thought, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran,
faribaniksiar@yahoo.com

^{**} Assistant professor, Department of Political Science and International Relations, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), kh-mortazavi@azad.ac.ir,
ORCID: 0000-0002-0514-4412

^{***} Assistant professor, Department of Political Science and International Relations, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, f.mirzazade@gmail.com

Date received: 04/11/2023, Date of acceptance: 05/03/2024

the traditions, neutrality of the state and universalism. But, Mill makes exceptions for some cases because of his moral pluralism.

Keywords: Communitarianism, John Stuart Mill, Gender justice, Liberty, The right to difference.

Introduction and Statement of the Problem

Communitarianism is based on the critique of modernity and liberalism, and the liberal feminism is no exception in this regard. Therefore, by selecting four communitarians and through their readings, this study examines gender justice in the thought of John Stuart Mill, especially his views in the book “The Subjection of Women”. The purpose of this research is to find a link between communitarianism and liberalism to alleviate the challenges in traditional societies posed by liberalism.

Therefore, the question is; in his understanding of gender justice, Mill is close to which intellectual component of the selected communitarians and which aspect of his thought differs from them? The answer is; most of the communitarians in response to liberalism take a different path from Mill's attitude regarding categories such as individualism, neutrality of the state, ignoring culture and traditions of a specific society and universalism. But, because of his moral pluralism, Mill makes some exceptions. Furthermore, Mill and the selected communitarians have a consensus about the uniqueness of each person's personality, which leads to “the right to difference”

Method

The qualitative nature of the current research has led to use interpretative and hermeneutical methods. Therefore, the Quentin Skinner's pattern and his recommendations are used. Skinner ignores text-based approaches and is more interested in contextual approach, but he does not consider it enough and refers to the author's intention.

Findings and discussion

The focus of this study has been on the criticism of communitarians against liberalism including; to enshrine right over good, neutrality of the state, neglecting the traditions and universality. The right of the individual plays a central role in Mill's theory of justice and the women's rights which has been resulted from his idea of “equality in right” include equality of all people of all races, ethnicities, religions and genders. But most of the communitarians except Nussbaum give priority to individualism. Nussbaum

has a different reading of Aristotle's teachings. So, she thinks liberal individualism is better for women.

Communitarians unlike liberals allow government intervention in morality in order to guide people towards happiness and prosperity. Of course, Mill prefers the non-intervention of the government in social life, but he makes exceptions to this policy. In fact, Mill believes in governmental activities but not those activities that restrict freedom of the people.

While communitarians emphasize on the role of traditions in specific societies and the need for the individual to follow the cultural specifications formed throughout history, liberals like Mill see it as an obstacle in the way of personal development and prosperity of women. Nussbaum agrees with Mill and states; looking at the women's lives helps us see the incompetence of traditional approaches.

Historically, universalism gave a powerful argument to liberals and early feminist thinkers to extend the principles of the Enlightenment period to women. John Stuart Mill, like other liberals prefers universality, but sometimes he criticizes the universality of human nature and emphasizes on the uniqueness of each person's personality. Consequently, he believes in "the right to difference". In this case, he agrees with the communitarians but each one defines it in a different way. Mill's view on the right to be different is influenced by the romanticism of Rousseau and Herder, and communitarians consider Aristotelian practical wisdom and virtue ethics.

Therefore, by adhering to the principles of liberalism, Mill considers gender justice in individual freedom and equal rights for men and women in the government limited to law and non-traditional societies and so his attitude is not in line with the attitudes of the communitarians. But about the specificity of each person's personality which leads to "the right to difference" is close to the views of the communitarians.

Conclusion

In general, John Stuart Mill's meaning of individuality is freedom and independence, not selfish individualism and generally his attitudes are not in line with the attitudes of the communitarians except Nussbaum. But, the views of Mill and the selected communitarians about the unique personality of each person which leads to "the right to difference" are compatible.

Another point is that, considering that feminism is an inductive theory and a way of seeing and making sense of things, it is expected that by becoming widespread all over the world, it will turn into a form that can not be easily dealt with by the Western

experiences. This issue evokes particularism and situationalism of communitarianism. With this way of thinking, feminism which began with liberalism, must adhere to the meaning and concept of justice and rights that are specific and multiple at the level of societies.

Bibliography

- Alipouriani, T. Nouri, M. (2019). *Alasdir MacIntyre's communitarianism Confrontation with the Liberal State of the Modern Era*, Fasnameh-e Dolat Pazhouhi, 5 (18). [In Persian]
- Annas, J., (1977). *Mill and the Subjection of Women*, *Philosophy*, Cambridge University Press, 52 (200).
- Aristotle. (1998). *Nikomakhos'a Etik*. Translated by M. H. Lotfi, tarikhema.org [In Persian]
- Barzun, C., (2021). *Quentin Skinner v. Charles Taylor: Explanation and Practical Reasoning in History, Philosophy, and Law*, *Yale Journal of Law & the Humanities*, 31(2).
- Bashirieh, H. (1998). *History of political Ideas and Movements in the Twentieth Century- Liberal Democratic Ideas*, *Etelat-e Siasi Eghtesadi*, No. 95& 96. [In Persian]
- Bhandary, A. "A Millian concept of care: What Mill's Defense of the Common Arrangement Can Teach us about Care", *Social Theory and Practice*, 2015.
- Brilhante, A. A., Sales Rocha, F. J., (2015). *Contemporary Commentators on J.S. Mill's Account of Women's Socio-Political Issues*. *Ethic*, 14 (1): 128.
- Chinichian, N., (2009). *The pathology of Feminism*, *Etelat-e Hekmat va Marefat*, 4 (5). [In Persian]
- Gray, J. (2017). *The Political Philosophy of Stuart Mill*. Translated by Khashayar Deihimi, Amin Electronic Library [In Persian]
- Grigore, F., (2016). *The Concept of Justice ('Dike' and 'Themis') as It Is Revealed by the Teachings of Neagoe Basarab to His Son Theodosie*, *Agathos*, 7, 1.
- Hampton, J. (2014). *Political Philosophy*, Translated by Khashayar Deihimi, Tehran: Tarhe No [In Persian]
- Hashemi, K. (2008). *A Comparative Comparison of the Dignity of Women in Feminist Theology and the Doctrine of Mahdism*, *Fasnameh-e Adian, Marefat va Erfan, Mashregh-e Mooud* [In Persian]
- Häyry, M., (2018). *Doctrines and Dimensions of Justice: Their Historical Backgrounds and Ideological Underpinnings*, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 27(2).
- Hedaiatnia, F. (2013). *Basics of Merit Justice Theory in Women's Rights*, *Collection of Articles of the Second International Congress of Islamic Humanities*, Tehran: Islamic Humanities Research Center [In Persian]
- Hosseini Beheshti, S. A. (2016). *Theoretical Foundations of Politics in Multicultural Societies*, Tehran: Bogheh Publisher [In Persian]
- Kadivar, M. (2011). *Rereading Women's Rights in Islam- Equality Justice instead of Meritorious Justice*, www.kadivar.com [In Persian]

195 Abstract

- Kiss, E., (2000). *Justice*, In A. M. Jagger, I.M. Young (ed), *A Companion to Feminist Philosophy*, USA: Blackwell Publishing.
- Mahmoudian, M. R. (1998). *Diversity of Areas of Justice, A Look at the Political Philosophy of Michael Walzer*, *Etelat-e Siasi Egtesadi*, No. 131 &132. [In Persian]
- MacIntyre, A., (2007). *After Virtue*, University of Notre Dame Press.
- MacIntyre, A., (2016). *Ethics in the Conflicts of Modernity*, USA: Cambridge University Press.
- Mahmoudi Raja, S. Z., Tavana, M. E. Hashemi Asl, S. E., Jaride, J. (2018). *Discursive Critique of Justice Paradigms in Western Political Thought*, *Pazhuheshhai-e Ejtemaei Eslami*, 23 (3) [In Persian]
- Mann, H. Spinner-Halev, J., (2010). *John Stuart Mill's Feminism: On Progress, the State, and the Path to Justice*, *Polity*. 42 (2).
- Mill, J. S. (2009). *On Liberty*, Translated by Mahmoud Sanaei, Enlightenment and Women's Studies Publisher, 23(3) [In Persian]
- Mill, J. S. (2018). *Utilitarianism*, Translated by Morteza Mardiha, Tehran: Ney Publisher [In Persian]
- Mill, J. S. (1999). *The Subjection of Women*, Translated by Nader Nourizade, Tehran: Ghasidesara [In Persian]
- Morris, D., (2000). *The Liberal-Communitarian Debate in Contemporary Political Philosophy and Its Significance for International Relations*, *Review of International Studies*, 26 (2).
- Nozari, H. (2010). Pourkhodagholi, Majid. *The Methodology of Political Thought: Quentin Skinner's Methodology*, *Fasnameh Oloum e Siasi*, (11) [In Persian]
- Nussbaum, M.C., (2004). *Mill: Between Aristotle and Bentham*, *Daedalus*, 133 (2).
- Nussbaum, M.C., (1999). *Virtue Ethics: A Misleading Category*, *The Journal of Ethics*, 3 (3).
- Nussbaum, M.C., (2000). *Women and Human Development - The Capability Approach*, USA: Chicago University Press.
- Nussbaum, M.C., (2007). *Liberty of Conscience: The Attack on Equal Respect*, *Journal of Human Development*, Vol. 8, No. 3.
- Nussbaum, M.C., (2010). *John Stuart Mill – Thought and Influence- The Saint of Rationalism*, In *Varouxakis G., Kelly P.*, USA: Routledge Publication.
- Nussbaum, M.C., (2002). *Capabilities and Social Justice*, *International Relations and the New Inequality*, 4 (2).
- Okin, S. M., (1989). *Justice, Gender and the Family*, USA: Basic Books.
- Parekh, B. (2020). *Anthropology of John Stuart Mill*, Translated by Monir Sadat Madarshahi, *Etemad Newspaper* [In Persian]
- Schneewind, J. B., (2002). *An Introduction to John Stuart Mill, Basic Writings of John Stuart Mill*, USA: Random House.
- Shadi, H. (1998). *Thoughts and Opinions of Charles Taylor in moral Philosophy*, *Nameh-e Farhang*, No. 53 [In Persian]

- Skinner, Q. (2002). *Visions of Politics -Volume. 1: Regarding Method*. Translated by Fariborz Majidi, Tehran: Farhange Javid [In Persian]
- Smitz, K., (2004). *John Stuart Mill and the Social Construction of Identity*, History of Political Thought, 25 (2).
- Sullivan, N. (2009). *Political Theory in transition*, Translated by Hassan Abniki, Tehran: Kavir Publisher [In Persian]
- Tajik Neshatieh, N. (2006). *Justice in the Thought of John Stuart Mill*, Tehran: Institute for Research and Development in Humanities [In Persian]
- Taylor, C., (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. USA, Harvard University Press.
- Taylor, C., (1994). *Multiculturalism*, USA: Princeton University Press.
- Thilly, F., (2019). *The Individualism of John Stuart Mill*, The Philosophical Review, 32 (1).
- Urmson, J.O. " *The Interpretation of the Moral Philosophy of J. S. Mill*" in J.B Schneewind (ed), Mill: A Collection of Critical Essays. Notre Dame, Indiana, Notre Dame University Press, 1969.
- Walzer, M. (2015). *Spheres of Justice, A Defense of Pluralism and Equality*, Translated by S. Najafi, Tehran: Sales Publisher [In Persian]
- Walzer, M. (2019). *Thick and Thin*, Translated by Sadegh Haghghat and Morteza Bahrani, Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies [In Persian]
- Warberton, N. (2016). *Freedom*, Translated by Yashar Jeirani, Tehran: Contemporary Look [In Persian]

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشهٔ جان استوارت میل

فریبا نیک‌سیر*

سید خدایار مرتضوی اصل**، فرامرز میرزاده احمدیگلو***

چکیده

جماعت‌گرایی یکی از فلسفه‌های سیاسی مطرح در فرهنگ کنونی غرب است و یک واکنش فکری در برابر لیبرالیسم محسوب می‌شود. اگرچه اکثر جماعت‌گرایان در نظریه‌پردازی‌های خود تلاش می‌کنند با زبان خنثای جنسیتی سخن بگویند، اما می‌توان نتیجه گرفت که نقد آن‌ها از لیبرالیسم شامل فمینیسم لیبرال نیز می‌شود. در این مقاله، با خوانش جماعت‌گرایان منتخب (السدیر مک‌ایتایر، چارلز تیلور، مایکل والزر و مارتا نوسباوم) و از طریق روش هرمنوتیکی کوئنتین اسکینر، دیدگاه جان استوارت میل فیلسوف لیبرال-فایده‌گرای قرن نوزدهم و فمینیست پیشرو بررسی می‌شود تا با یافتن حلقه‌ای ارتباطی، چالش‌های حاصله از رویکرد لیبرالی در جوامع سنتی تعدیل شود. جان استوارت میل از لیبرال‌های میانه‌رو و تحت تأثیر مکاتب دیگر نیز بوده است. لذا، پرسش مقاله حاضر این است که میل در برداشت خود از عدالت جنسیتی، به کدامیک از مؤلفه‌های جماعت‌گرایان نزدیک و از کدام مؤلفه‌ها دور می‌شود؟ فرض این است که دیدگاه اکثر جماعت‌گرایان منتخب در این پژوهش، متفاوت از دیدگاه جان استوارت میل در خصوص مقولاتی همچون فردگرایی، حق محوری، بی‌طرفی

* دانشجوی دکتری اندیشه‌های سیاسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
faribaniksiar@yahoo.com

** استادیار، گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسندهٔ
مسئول)، kh-mortazavi@azad.ac.ir

*** استادیار، گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
f.mirzazade@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵

دولت، جانب‌داری از سنت‌ها و ویژگی‌های فرهنگی و جهان‌شمولی است، اما میل به دلیل پلورالیسم اخلاقی‌اش استثنائاتی در این موارد قائل می‌شود.

کلیدواژه‌ها: جماعت‌گرایی، جان استوارت میل، عدالت جنسیتی، آزادی، حق تفاوت.

۱. مقدمه

جماعت‌گرایی (communitarianism) در واکنش به نظریه اخلاقی - سیاسی لیبرال معاصر شکل گرفته است، اما بنیان‌گذاران این مکتب فکری نقدهای خود را به نظریه‌های معاصر محدود نمی‌کنند و انتقاد از آن‌ها را تا خاستگاه‌های تاریخی‌شان یعنی در نگرش فیلسوفان لیبرال سده‌های هفدهم و هجدهم نیز دنبال می‌کنند. جان استوارت میل (John Stuart Mill) فیلسوف لیبرال - فایده‌گرای قرن نوزدهم و فمینیست پیشرو هم از این انتقادات در امان نبوده است. به عنوان مثال، مک‌ایتایر می‌نویسد: جان استوارت میل برای حمایت از اعطای حق رای و پایان دادن به انقیاد زنان و بعضی از آرمان‌های قرن نوزدهم از معیار «فایده» برای هدفی خوب یاری جسته است، اما استفاده از یک خیال ذهنی (conceptual fiction) در یک دلیل خوب، از خیالی بودن آن کم نمی‌کند و به سیجویک (Sidgwick) استناد می‌کند که می‌گوید: دستورات اخلاقی فایده‌گرایی و همین‌طور سعادت عامه را نمی‌توان از روان‌شناسی استخراج کرد (MacIntyre, 2007: 64).

میل به همراه همسرش هریت تیلور برای احقاق حقوق زنان و استقرار برابری بین زن و مرد تلاش‌های بسیاری کرد، اما همچنین تحت تأثیر رومان‌تیسزم روسو و هردر به تفاوت بین افراد و نیز به تفاوت بین زن و مرد نیز اذعان داشت و به این ترتیب پایه‌گذار موج دوم فمینیسم گردید. اسمیتز می‌نویسد: منتقدانی که اندیشه میل را کثرت‌گرا می‌دانند، تصور می‌کنند دغدغه اصلی او آزادی فردی برای انتخاب روش زندگی‌اش است؛ همان‌طور که برلین در بخشی از کتابش با عنوان «جان استوارت میل و غایات زندگی» استدلال می‌کند، میل برای تنوع عقاید فی‌نفسه ارزش قائل بود و دگراندیشی، استقلال و متفکران منفرد را دوست می‌داشت (Smits, 2004, 321-322). در این مقاله ابتدا منظومه فکری جماعت‌گرایان منتخب در مخالفت با ارزش‌های لیبرالی و همچنین دیدگاه متفاوت جان استوارت میل در خصوص این موارد بررسی می‌شود و سپس ذیل هر محور موضوعی، نظرات آن‌ها مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۲. پیشینه پژوهش

از میان معدود افرادی که در کشورمان به بررسی آثار فمینیستی جان استوارت میل پرداخته‌اند، می‌توان از تاجیک نشاطیه نام برد که با رویکردی کلی مفهوم عدالت در اندیشه میل را بررسی کرده و مختصری نیز به موضوع عدالت جنسیتی و مسائل زنان پرداخته است (تاجیک نشاطیه، ۱۳۸۵، ۶۷-۶۶). چینی چیان در بخشی از مقاله‌اش، تأثیر آراء جان استوارت میل و همسرش را بر موج اول فمینیسم بررسی کرده (چینی چیان، ۱۳۸۸، ۶۴) و خدیجه هاشمی، تلقی جان استوارت میل از خانواده را موجب تضعیف این نهاد مهم اجتماعی و سست شدن روابط خانوادگی در جوامع غربی می‌داند (هاشمی، ۱۳۸۷). اما کمتر پژوهشی در کشور با خوانش جماعت‌گرایانه، فمینیسم میل را بررسی کرده است.

در غرب مطالعات بیشتری در این زمینه انجام پذیرفته است. بریل هانت و روچا با نقد نظر مفسران معاصر معتقدند که آن‌ها اندیشه میل را به درستی درک نکرده‌اند؛ او می‌خواست زنان را مستقیماً برای انتخاب خود در برابر جامعه مسئول کند (Brilhante&Rocha, 2015: 141). آناس، رویکرد میل در کتاب «انقیاد زنان» را رادیکال و اصلاح‌طلبانه توصیف می‌کند که دارای زمینه‌های فایده‌گرایی است (Annas, 1977: 245). به تعبیر نوسباوم، نظریه اخلاقی میل ترکیبی پیچیده از استدلال‌گرایی کلاسیک یونانی و فایده‌گرایی است (Nussbaum, 1999: 163&167). همچنین، وی در مقاله دیگری بر این باور است که نظر میل در باره مفهوم «خوشی یا سعادت» بین مفاهیم بتنامی و مفاهیم ارسطویی در حرکت بوده است (Nussbaum, 2004: 62). به نظر اشنویند، بسیاری میل را به نوعی فردگرایی و خودمحوری متهم می‌کنند، اما در رساله «انقیاد زنان»، میل آشکارا معتقد است که فردیت غنی و خودسازی فقط از طریق ایجاد روابط با سایر افراد حاصل می‌شود (Schneewind, 2002: 34).

چنان که شرح داده شد، نویسندگان مختلفی به زوایای متفاوتی از عدالت جنسیتی در اندیشه جان استوارت میل توجه نشان داده‌اند و بر اساس پیش‌زمینه‌ها و در چارچوب بسترهای نظری و فلسفی معینی آن را ترسیم، تحلیل و تبیین کرده‌اند. مطمئناً هر یک از این تحلیل‌ها در جای خود در فرایند تفسیر و صورت‌بندی مفهوم عدالت جنسیتی در اندیشه این فیلسوف پیشگام نقش مهمی را ایفا می‌کند، امید است این پژوهش که از دیدگاه جماعت‌گرایان موضوع را می‌کاود نیز زوایایی از آن را روشن سازد.

۳. مبنای نظری پژوهش: جماعت‌گرایی (با تأکید بر جنسیت)

جماعت‌گرایی با ابتناء به ارسطو و هگل بر نقش جامعه و قیوموت حکومت در تحقق خیر، و نیل به سعادت تأکید می‌ورزد و فردگرایی را آفت زندگی اجتماعی می‌داند. ریشه ایده پدرسالاری در آراء جماعت‌گرایان را می‌توان در فلسفه سیاسی هگل جستجو کرد؛ هگل در تعارض با روسو، انسان بدوی و جنگل‌نشین را آزاد ندانست، و آزادی را در ارتباط ضروری با مسئولیت او قرار داد. لیبرال‌ها نیز اهمیت روابط اجتماعی و پیوندهای گروهی را تصدیق می‌کنند، اما چنین فرض می‌کنند که افراد می‌توانند خود را از نقش‌ها و پیوندهای اجتماعی تفکیک کرده و آزادانه به انتخاب راه خود پردازند (حسینی بهشتی، ۳۳-۴۹: ۱۳۹۵).

ایده‌های شاخص جماعت‌گرایان در انتقاد از لیبرالیسم عبارتند از: اولویت‌بخشی به «حق» در برابر «خیر»؛ دعاوی جهان‌شمول آن؛ عدم توجه به نقش ویژگی‌های فرهنگی و سنت‌ها؛ و بی‌طرفی دولت در ترویج الگوی خاصی از سعادت و زندگی کرامت‌محور. به گفته اسکینر، باید بکوشیم که باورهای معینی را با قرار دادن‌شان در زمینه باورهای دیگر تفسیر کنیم (اسکینر، ۱۳۹۳، ۲۵). از این رو، نقد کلی جماعت‌گرایان از فردگرایی، اخلاقیات جهان‌شمول، سلطه مدرنیته، و ساختارهای لیبرالیستی به مفهوم نقد فمینیسم لیبرال نیز هست.

جماعت‌گرایان که از طیفی از منتقدان سرسخت لیبرالیسم (مک‌ایتتایر) تا منتقدان ملایم‌تر تشکیل شده است، در نقد لیبرالیسم با یک‌دیگر توافق دارند اما در چاره‌ای که برای علاج آن می‌اندیشند با یک‌دیگر اختلاف نظر دارند. موریس می‌نویسد: به نظر جماعت‌گرایان، فردگرایی و درنظر گرفتن منافع شخصی، مخرب زندگی اجتماعی، جامعه، انسجام جمعی و همبستگی است (Morrice, 2000:237). پژوهش حاضر از این مفاهیم در تحلیل موضوع بهره خواهد برد.

۱.۳ جماعت‌گرایی و موضوع زنان

عدالت ابعاد متعددی دارد که باید در تحلیل جامع یک نظریه مورد توجه قرار گیرد، اما در نوشته‌های اغلب جماعت‌گرایان این پژوهش جایگاهی برای عدالت جنسیتی در نظر گرفته نشده است. هایری می‌نویسد: نگرانی در مورد تک‌بعدی شدن عدالت توسط مایکل والزر در دهه ۱۹۸۰ ابراز شد؛ او به این تهدید احتمالی توجه کرد که به جای ارائه معیارهای مناسب برای عدالت در عرصه‌های مختلف زندگی، ممکن است اجازه دهیم یک حوزه از عدالت (به احتمال زیاد حوزه اقتصادی)، بر سایر حوزه‌ها مسلط شود (Häyry, 2018, 25). علاوه بر این، نقد

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشه ... (فریبا نیک‌سیر و دیگران) ۲۰۱

فمینیستی از نظریه‌های عدالت بهترین آزمونی است که می‌تواند این نظریه‌ها را ارزیابی کرده و کاستی‌ها و مزایایشان را محک بزند.

با وجود این که جماعت‌گرایان به نظرات و آراء ارسطو ابتناء می‌کنند، با رد نظرات ارسطو در مورد زنان و با استفاده از زبان ختای جنسیتی اغلب تلاش دارند قلمرو اخلاقی مورد نظرشان فراگیر باشد. الیزابت کیس با اشاره به جماعت‌گرایی می‌نویسد: عدالت محور پروژه فمینیستی است و خواهد ماند، اما فمینیست‌ها از برخی از جنبه‌های نظریه‌های رایج عدالت ناامید شده‌اند. ناامیدی اصلی آن‌ها به خاطر تمایل این نظریه‌ها به نادیده گرفتن جنسیت و زندگی خصوصی به عنوان پدیده‌ای اجتماعی است که در ذیل اصول عدالت قرار می‌گیرند (Kiss, 2000, 492).

به نظر اوکین علیرغم استفاده جماعت‌گرایان از زبان ختای جنسیتی، انتقادات آن‌ها از لیبرالیسم بر مسائلی از جمله حوزه خصوصی و خانواده تأثیر گذاشته و در قانون‌گذاری‌های آمریکا نیز مؤثر بوده است (Okin, 1989:41). علاوه بر این، در دهه گذشته شاهد جدایی مجدد ارزش‌ها و فرهنگ سنتی در جوامع مختلف و توجه نظریه‌های اخلاقی و سیاسی به ویژگی‌های فرهنگی و سنتی بوده‌ایم. اوکین ابراز می‌دارد: همزمان با این نوستالژی عمومی در مورد سنت، بعضی از نظریه‌های عدالت اجتماعی به سمت تکیه بر سنت‌ها، و همچنین «فهم‌های مشترک» (shared understandings) حرکت کرده‌اند و به طور مستمر به نظریه‌های اخلاقی و سیاسی لیبرال - که سعی دارند اصول عدالت را از موضعی ابداع یا تدوین کنند که سنت‌گرایان آن را خارج از زمینه‌های اجتماعی خاص می‌دانند - تهاجم می‌کنند (Ibid). لذا لازم است موضوع حقوق زنان در این نظریه سنت‌گرا در مقایسه با ایده‌های لیبرالی مورد توجه قرار گیرد.

۲.۳ بازخوانی فرضی حقوق زنان در نظریه جماعت‌گرایی

بحث در باره حقوق زنان از پرمناقشه‌ترین بحث‌هاست و به خصوص نظریه‌های سنت‌گرا چالش‌های بسیاری را در این مورد برانگیخته‌اند. به گفته گریگوره، انسان از نظر هستی‌شناسی بین تمیس (Themis)/ قانون عام و دایک (Dike)/ عدالت حقوقی قرار می‌گیرد (Grigore, 2016: 24). در مورد عدالت حقوقی دو رویکرد وجود دارد؛ رویکردی که عدالت حقوقی را در تساوی حقوق زن و مرد می‌داند و رویکرد دیگری که بر رعایت استحقاق‌ها برای تحقق عدالت حقوقی تأکید می‌کند و برابری مطلق حقوقی زن و مرد را ناعادلانه می‌شمارد که به عدالت استحقاقی موسوم است. مقصود از عدالت استحقاقی، وضع یا اجرای مقرراتی متناسب با

وضعیت اشخاص و استحقاق آنان است. به همین دلیل می‌توان از آن به «عدالت تناسبی» نیز تعبیر کرد (هدایت‌نیا، ۱۳۹۲، ۲۶۲). در این دیدگاه انسانها مساوی‌اند، اما به «تساوی تناسبی» یعنی هر کس متناسب با قابلیت‌ها و استعدادهایش. ارسطو از چنین عدالتی «به عدالت توزیعی» یاد کرده است. عدالت توزیعی قدیمی‌ترین و رایج‌ترین مبنای عدالت است (کدیور، ۱۳۹۰، ۱۵).

ارسطو به دو نوع فرودستی طبیعی اشاره می‌کند: فرودستی بردگان و زنان. آراء و نظریات ارسطو در باب عدالت را میتوان به دو دسته تقسیم کرد: اول: عدالت بسان میانه‌روی و دوم: عدالت عام و عدالت خاص. او نظریه‌ای کلی دارد که طبق آن هر یک از فضایل باید دارای حد وسطی باشد بین افراط و تفریط. عدالت عام عدالتی است که در زمره فضائل اخلاقی قرار می‌گیرد، فضائلی که مورد پذیرش همگان و زیر مجموعه قاموس قانون قلمداد میشوند، یعنی طرح قانون که مبتنی بر فضائل پذیرفته شده عمومی است، می‌تواند زمینه رشد و تعالی همگان را مهیا سازد؛ بنابراین اطاعت از قانون و تسلیم در برابر آن، عدالت عامی است. عدالت فردی در همین حوزه قرار می‌گیرد، زیرا تکلیفی بر عهده تک‌تک افراد قرار میدهد که آنها تشکیل‌دهنده عمومیت جامعه هستند (محمودی رجا و دیگران، ۱۳۹۷، ۱۳). عدالت خاص به این معنی است که حق هر کسی را چنان که شایستگی و استحقاق دارد بدهند. این عدالت در حوزه عدالت اجتماعی قرار می‌گیرد و به معنی رعایت میانه‌روی و حد وسط است (ارسطو، ۱۳۷۷، ۱۱۳۱b).

با توجه به زمینه فکری جماعت‌گرایان و این که کارکرد افراد را در جامعه در لوای حکمت عملی (فرونسیس) در نظر می‌گیرند، به تحقیق می‌توان گمانه‌زنی کرد که انتظارشان از دو جنس، ایفای همان نقش‌های سنتی جنسیتی، و رعایت آن دسته از ضوابط فرهنگی و اخلاقی باشد که در جامعه‌ای خاص به میراث رسیده است و البته دولت را نیز ملزم به ترویج آن ویژگی‌های فرهنگی خاص می‌دانند.

۴. روش‌شناسی پژوهش

کیفی بودن مقاله حاضر موجب استفاده از روش هرمنوتیک اسکینر شده است. اسکینر از رویکردهای متن‌گرا انتقاد می‌کند و با رویکرد زمینه‌گرایی همدلی بیشتری نشان می‌دهد اما آن را هم کافی نمی‌داند به همین سبب به مقصود یا نیت مؤلف رجوع می‌کند (نوذری و پورخداقلی، ۱۳۸۹، ۱۱۰). به گفته وی، باید ایده‌ها یا اندیشه‌ها را در دوره‌های زمانی و تاریخی‌شان مورد توجه قرار داد و بررسی آنها به طور همسان و یکنواخت در طول تاریخ

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشه ... (فریبا نیک‌سیر و دیگران) ۲۰۳

بشری امری نادرست و ناممکن است (اسکینر، ۱۳۹۳). به عقیده اسکینر، آثار هر متفکر پاسخی به سؤالات رایج در عصر خودش است. در این مورد دیدگاه وی شبیه دیدگاه توماس اسپریگنز در کتاب «فهم نظریه‌های سیاسی» است (نوذری و پورخداقلی، ۱۳۸۹، ۱۱۴). اسکینر همچنین به تأثیر متقابل اندیشه‌ها بر تحولات اجتماعی نیز اذعان دارد که از این حیث به دیدگاه مک‌ایتایر بسیار شبیه است (همان منبع، ۱۱۴). میل در رساله «نظام منطق» می‌نویسد؛ هر عصری با عصر دیگر تفاوت دارد و بنابراین ساختارهای سیاسی و روحیات هر دوره با دوره‌های دیگر متفاوت است (Mann & Spinner-Halev, 2010, 247). به نظر می‌رسد که این گفته میل نیز شباهتی با نگرش اسکینر برای تفسیر متون دارد.

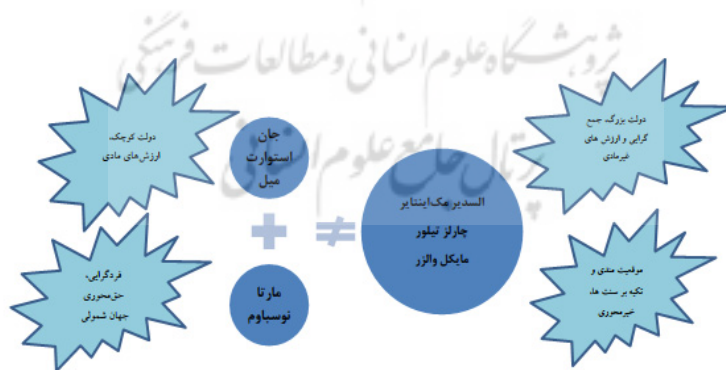
برزون در مقاله‌ای با هدف اثبات وجود رابطه بین روش چارلز تیلور و کوئنتین اسکینر، با ذکر اشتراکات این دو اندیشمند استدلال می‌کند که این دو در نهایت با توجه به ارتباط تبیین تاریخی با ارزیابی فلسفی و بالعکس، زمینه‌های روش‌شناختی مشترکی دارند و سپس نتیجه‌گیری می‌کند که «مورخ یک اثر باید فیلسوف نیز باشد و فیلسوف یک اثر باید مورخ نیز باشد، تا کار تفسیر به سرانجام برسد» (Barzun, 2021: 314). لذا در این پژوهش از هرمنوتیک اسکینر استفاده می‌شود، که روشی بین‌رشته‌ای است و فلسفه و تاریخ را به هم پیوند می‌زند.

۵. کلیات منظومه فکری جماعت‌گرایان منتخب و جان استوارت میل

جماعت‌گرایان معتقدند؛ عملکرد دولت‌های لیبرالی مدرن منجر به از هم گسیختگی، انحطاط، شیوع جنایت، تشدید شکاف طبقاتی، خشونت و فروپاشی خانواده‌ها می‌شود. گذشته از اختلاف‌نظرهایی که میان جماعت‌گرایان و لیبرال‌ها در مورد مبانی انسان‌شناسی و جهان‌شناسی و مسائلی چون وظیفه حکومت، آزادی، خیر عمومی و رابطه فرد و جامعه وجود دارد، جماعت‌گرایان بسیاری از مفروضات ثابت لیبرال‌ها در مورد ماهیت و ارزش خودمختاری را مورد سؤال قرار می‌دهند. اما مفهوم آزادی در نظر میل ریشه در خوشبختی و سعادت انسان دارد که در بستری از خودمختاری و امنیت حاصل می‌شود و پشتوانه مفهوم آزادی از نظر او «اصل فایده» است که ضد پاترنالسیم (paternalism) است. میل می‌گوید: آنچه به زندگانی ارزش می‌دهد راهکاری است که بتوانیم از مداخله دیگران در زندگی خود ایمن باشیم (میل، ۱۳۸۸، ۴۰). گری در این مورد می‌نویسد: فردگرایی میل بر اصالت فرد تأکید دارد. طبق گزارش میل، خودمختاری و اصالت معادل هم نیستند، زیرا فرد می‌تواند خودمختاری زیادی بروز دهد، و با

این همه (به دلیل باورهای کاذب، شاید) در تشخیص این که قابلیت‌ها و توانایی‌های طبیعی و یگانه او کدامند به خطا رود (گری، ۱۳۹۶، ۱۵۰).

میل فایده‌گرا و لیبرال است، بنابراین متعهد است که ارزش را شادی ذهن یا رضایت بداند. او با انتقاداتی که به فایده‌گرایی بتام داشت عملاً آن را تصحیح کرد و بهبود بخشید. لذا با ارزش‌ترین خوشبختی‌ها را آن دسته از خوشبختی‌هایی می‌داند که انسان را در توسعه و به کارگیری ظرفیت‌های درونی خاصی درگیر می‌کند. ارمسون با استدلالی قوی تفسیری قاعده-فایده‌گرایانه از فلسفه اخلاقی میل به دست داده و معتقد است که فایده‌گرایی کیفی میل قاعده‌ای به نام «حقوق و وظایف» دارد (Urmson, 1969, 178). بنابراین او نیز همانند جماعت‌گرایان انسان را در ارتباط با مسئولیت‌اش قرار می‌دهد. میل که از رومان‌تیسیم روسو و هر دو نیز متأثر بوده است از محدود مردانی می‌باشد که با افکار فمینیستی خواهان احیای حقوق زنان بوده است و با انتقاد از ارسطو که فرودستی بردگان و زنان را طبیعی می‌دانست، خاطر نشان می‌کند که اگر انقیاد زنان طبیعی به نظر می‌رسد، به این دلیل است که همه سلطه‌ها برای کسانی که آنها را به کار می‌گیرند، طبیعی می‌نماید (Mill, 1999:15). به گفته کاترین اسمیتز، جان استوارت میل پایه‌های لیبرالی سیاست هویت مدرن را پایه‌گذاری کرده است (Smitz, 2004, 298). اگر از دیدگاه اسکینر به این موضوع نگاه کنیم، این گفته ممکن است گزارشی حقیقی در باره اهمیت و اعتبار تاریخی [استوارت میل] به دست دهد (اسکینر، ۱۳۹۳: ۱۳۶). در نقشه مفهومی زیر، موقعیت جماعت‌گرایان منتخب و جان استوارت میل در خصوص موارد مورد بحث به تصویر کشیده شده است:

شکل ۱. نقشه مفهومی عدالت در دیدگاه جان استوارت میل و جماعت‌گرایان منتخب (ترسیم از پژوهشگر)

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشه ... (فریبا نیک‌سیر و دیگران) ۲۰۵

در نقشه مفهومی فوق (شکل ۱)، مک‌ایتتایر، تیلور و والزر موقعیت‌مند، سنت‌گرا و جمع‌گرا هستند و به لزوم مداخله دولت در امور شهروندان صحه می‌گذارند، اما میل و نوسباوم جهان‌شمول، فردگرا و مخالف سنت‌های حاکم بر جوامع هستند. افکار تیلور به لحاظ ارسطویی بودن شبیه به مک‌ایتتایر اما کمی ملایم‌تر است و والزر با پرداختن به ارزش‌های اخلاقی که باید جوامع لیبرال را شکل دهند به لیبرالیسم نزدیک‌تر است. نوسباوم که به آراء ارسطو تاسی می‌کند، از فردگرایی حمایت می‌کند و به دلیل نزدیکی عقایدش به لیبرالیسم مورد انتقاد واقع شده است. این‌که نوسباوم و سایر جماعت‌گرایان این مطالعه (مک‌ایتتایر، تیلور و والزر) در دو انتهای متضاد زنجیره‌های فردی - جمعی و جهان‌شمولی - موقعیت‌مندی قرار می‌گیرند، نتیجه خوانش‌های متفاوت از ارسطو است.

۶. یافته‌ها

۱.۶ فردیت و رابطه فرد و جامعه

فردیت لیبرالی را می‌توان از مصادیق بارز ضدیت جماعت‌گرایان با لیبرالیسم دانست که سایر امور مورد بحث حول آن ظاهر می‌شوند. جماعت‌گرایان با ابتناء به آموزه‌های ارسطو تعاریف خود را از فرد سامان بخشیده‌اند و معتقدند: انسان موجودی اجتماعی است و هویت او در چارچوب فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی جامعه‌ای خاص شکل می‌گیرد. بنابراین با انتقاد از فردیت سلولی که محور اصلی لیبرالیسم است و فرد را منفک از جامعه در نظر می‌گیرد، تلاش می‌کنند با پیوند بین فرد و جامعه، مفاهیم و تعاریف جدیدی را در این زمینه عرضه کنند. مک‌ایتتایر «خودِ روایی» را در برابر «خودِ از پیش فردیت‌یافته» یا «خودِ عاطفه‌گرا» قرار می‌دهد که اساساً معطوف به دست یافتن به خیر و فضیلت اخلاقی است و سوژگی فرد را زیر سوال نمیبرد بلکه در عین فاعلیت، آن را موقعیت‌مند و متأثر از اجتماعی میدانند که در آن عضویت و مشارکت دارد و به مثابه یک کل نه یک فرد اتمی فعالیت می‌کند (MacIntyre, 2007:175).

تیلور به شکل‌گیری هویت فردی از طریق گفتگو اعتقاد دارد و باور دارد که «خود» دارای هویت گفتگویی است و به این ترتیب اهمیت روابط با دیگران را نشان می‌دهد (Taylor, 1989:34). والزر انسان ایده‌آل را در یک جامعه به مثابه موجودی عقلانی در نظر می‌گیرد که آگاهانه در مورد امور خود تصمیم‌گیری می‌کند (والزر، ۱۳۸۹:۵۶). اما نوسباوم برای توسعه انسانی و به خصوص زنان از مفهوم سیاسی «فرد» استفاده می‌کند که هدایت‌کننده است؛ یعنی مفهومی ارسطویی از انسان که لازمه فعالیت‌های بسیار در زندگی و جامعه است. وی بر

قابلیت‌های افراد و نه قابلیت‌های جوامع تأکید می‌کند (Nussbaum, 2007: 355). بنابراین رویکرد نوسباوم متفاوت از سایر جماعت‌گرایان در این مطالعه است. نوسباوم عقیده دارد که فردگرایی لیبرالی برای وضعیت زنان مناسب‌تر است.

میل نیز مانند جان لاک و دیگر فیلسوفان عصر روشنگری عقیده داشت که با فراهم کردن بستر انتخاب آزاد برای افراد، جامعه بهبود می‌یابد؛ بنابراین تضمین انتخاب آزاد فرد اصل هدایت‌گر نظریه اجتماعی میل است. به گفته تایللی، فرد مورد نظر جان استوارت میل یک فرد متافیزیکی محسوب می‌شود، چه در جامعه باشد و چه خارج از آن. هر اتم یک اتم به حساب می‌آید، نه بیش از یک اتم. انسانها وقتی گرد هم می‌آیند به ماده دیگری با خواص متفاوت تبدیل نمی‌شوند؛ همانطور که هیدروژن و اکسیژن با آب متفاوت هستند یا هیدروژن، اکسیژن، کربن و ازت با اعصاب، ماهیچه‌ها و تاندون‌ها تفاوت دارند. بنابراین، اگر دیدگاه میل را بپذیریم که پدیده‌های [اجتماعی] هر چقدر هم پیچیده باشند، همه توالی‌ها و همزیستی‌های آنها ناشی از قوانین عناصر جداگانه است، باید این را هم بپذیریم که از نظر میل ما هرگز به یک تصور ارگانیک واقعی از جامعه نخواهیم رسید. میل روابط متقابل موجود بین حالت‌های مختلف جامعه را مشاهده می‌کند، اما برای آنها وحدتی قائل نیست و آنها را به هم متصل نمی‌کند بلکه هر یک را به تنهایی در یک رابطه علت و معلولی جداگانه در نظر می‌گیرد (Thilly, 2019: 7).

در نظریه عدالت جان استوارت میل که بر اساس حق فرد است، حق دارای سه رکن اساسی است که شامل تعلق حق؛ رعایت حق؛ و برابری در حق می‌باشد. حق زنان از برابری در حق منتج می‌شود و برابری در حق شامل برابری همه افراد از هر نژاد، قوم، مذهب و جنسیت می‌شود. البته میل برای تعیین حدود مرز آزادی «اصل ضرر» را مطرح کرده است. واربرتون می‌نویسد؛ میل در زندگینامه خودنوشت‌اش، هدف کتاب «در باب آزادی» را دفاع از یک اصل بسیار ساده عنوان می‌کرد؛ اصل زیان. آزادی آنجایی محدود می‌شود که اعمال یک فرد به دیگری زیان می‌رساند (واربرتون، ۱۳۹۵، ۷۶). جان گری، موضع میل را در مورد فردیت پیچیده می‌داند. به نظر وی، میل از سویی مانند ارسطو تأیید می‌کند که انسان‌ها سازنده شخصیت خودشان هستند و از سوی دیگر تردیدی نیست که میل قائل به این اعتقاد و باور رماتیکی بود که هر انسانی ماهیت و ذاتی دارد که باید خود کشف‌اش کند و اگر آن شخص خوش‌اقبال باشد، می‌تواند این ماهیت و ذات را در هر یک از معدود سبک‌های زندگی به بیان آورد (گری، ۱۴۰-۱۳۹: ۱۳۹۶).

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشه ... (فریبا نیک‌سیر و دیگران) ۲۰۷

پارخ می‌نویسد، میل ابتدا به توضیح زندگی شایسته انسان پرداخت و بعد به کشف جامعه‌ای براساس آن نوع زندگی همت گماشت. انسان میل اشرف مخلوقات است و باید مطابق شأن خود زندگی کند. ارزش نسبی انسان به این است که خودش را تا عالی‌ترین درجه‌ای که می‌تواند کامل کند. به نظر میل همانطور که هیچ نوع سبک زندگی را نمیتوان برای همه تجویز کرد، هیچ نوع روش زندگی هم قابل زیستن برای همه جوامع نیست (پارخ، ۱۳۹۹).

تیلور ابراز می‌دارد: اگرچه شهرت میل بیشتر به عنوان یک منطق‌دان است، اما علاقه اصلی او به کارگیری اصول در امور عملی بود که مانند بسیاری از فیلسوفان پیش از او، وی را به کشف مبنایی عقلانی برای رفتار انسانی سوق داد. لذا ارزش این را دارد که پایه‌هایی را که فردگرایی او بر آن‌ها استوار است بررسی کنیم و به جنبه‌هایی از فلسفه او توجه کنیم که به نظر می‌رسد با آن هماهنگ نیست و اغلب به راه‌های جدید اشاره می‌کند (Taylor, 1994: 30). میل که از تفسیر [بیتام] از انسان و پیشرفت او ناراضی است، عناصری را در اندیشه خود وارد می‌کند که جبرگرایی او را اگر به طور کلی هم از بین نبرد، نرم می‌کند. به عقیده تیلور، تأثیرپذیری میل از رمانتیسم و بهره‌گیری او از آرمان اصالت، پایه‌ای برای یکی از قوی‌ترین استدلال‌اتش در رساله «در باب آزادی» شد (Ibid).

نوسباوم ابراز می‌دارد، میل در آن اثر [انقیاد زنان]، تز رادیکالی را تا حدی در تضاد با سیجویک مطرح می‌کند و معتقد است که آرمان‌های فضیلت زن و مرد که مدت‌ها توسط سلسله‌مراتب جنسیتی شکل گرفته‌اند، هم برای شادی فردی و هم برای فایده‌ی اجتماعی مضر هستند. او با استفاده از روایتی شبه یونانی استدلال می‌کند که «طبیعت» هم زنان و هم مردان، مصنوعی و تحریف‌شده است و القای ترس و وحشت در مورد زنان و خودبزرگ بینی در مردان، به همان اندازه که برای شهروندی جمهوری مضر است، برای خانواده نیز نامطلوب است (Nussbaum, 1999: 167). بنابراین، به نظر می‌رسد از نظر میل، فردیت چیزی جز تکوین و تکامل شخصیت نیست و هر کسی باید قادر باشد که شخصیت خود را به شیوه‌ای که می‌پسندد پرورش دهد، به شرطی که به دیگران زیان نزنند. او برای دفاع از آزادی فردی استدلال می‌کرد که افراد با یکدیگر تفاوت قابل ملاحظه‌ای دارند؛ شیوه‌ای از زندگی که برای یک شخص بسیار مناسب است می‌تواند برای دیگری خردکننده و نامناسب باشد.

۲.۶ جهان‌شمولی یا موقعیت‌مندی

مدرن‌ها و لیبرال‌ها بر جهان‌شمول بودن و عام‌بودن اصول خود پافشاری می‌کنند، در مقابل پست‌مدرن‌ها که جماعت‌گرایان نیز در زمره آن‌ها هستند، دستیابی به اصول جهان‌شمول را غیرممکن می‌دانند و بر خاص‌گرایی و موقعیت‌مندی تأکید می‌کنند، با این باور که عدالت با معانی اجتماعیِ جوامع خاص مرتبط است. به نظر سولیوان، تصور عام و جهان‌شمول - که برای اندیشه فلاسفه لیبرال عصر روشنگری مانند کانت اساسی بود - استدلال قدرتمندانه‌ای به متفکران اولیه فمینیست ارائه داد تا به چالش آن دسته از قراردادهای و عرف‌های اجتماعی بروند که زنان را طرد و به حاشیه رانده بودند (سولیوان، ۱۳۸۸: ۹۱). اگر تمامی انسان‌ها، به دلیل ظرفیت‌شان برای اندیشه عقلانی، شایسته حقوق و احترام برابر هستند، پس زنان نیز به عنوان موجوداتی خردمند همانند مردان مستحق همان حقوق و امتیازات هستند (همان). بنابراین فمینیست‌های پیشرو که از هر نوع بحث و استدلال برای پیشبرد اهداف خود استفاده می‌کردند، اصول عام و جهان‌شمول لیبرالی را به زنان تسری دادند و راه را برای احقاق حقوق تزییع شده آنان هموار کردند.

به نظر مک‌ایتایر، غیرشخصی بودن و جهان‌شمولی چه در فایده‌گرایی، یا در تفکرکانتی یا سایر اندیشه‌ها، جنبه‌های اصلی زندگی ما را تحت تأثیر قرار می‌دهد، یعنی جایگاه تعهدات و برنامه‌هایی را تغییر می‌دهد که برای زندگی هر فرد مهم است؛ فقط به این دلیل که آنها شخصی و متعلق به او هستند. (MacIntyre, 2016:151). تیلور هم با انتقاد از جهان‌شمول‌گرایی حاکم بر نظریه عدالت لیبرالی ابراز می‌دارد که مفاهیم جهانی و جهان‌شمول همیشه چیزی از واقعیت خاص بودن را پنهان می‌کنند (Taylor, 1989:478). والزر نیز می‌نویسد؛ مواهب در جوامع مختلف معناهای متفاوت دارند. یک «شیء» واحد به دلایل مختلف ارزش‌مند تلقی می‌شود، یا ممکن است در این جا با ارزش شمرده شود و در جای دیگری بی‌ارزش (والزر، ۱۳۹۴: ۳۰). به تعبیر والزر، اصل فایده‌گرایی میل هم نمی‌تواند نقش مرجع‌نهایی را در بحث‌های مربوط به برابری بازی کند و «فایده در وسیع‌ترین مفهوم» می‌تواند به هر شیوه‌ای که ما می‌پسندیم ایفای نقش کند (والزر، ۱۳۹۴: ۲۰).

البته جان استوارت میل نیز همچون سایر لیبرال‌ها جهان‌شمول بود، اما در بعضی موارد از جهان‌شمول‌پنداشتن طبیعت انسانی انتقاد می‌کرد. به گفته اسمیتز، میل پس از دچار شدن به افسردگی و بحران روانی، از دیدگاهی که طبیعت انسان را با چند دستور فلسفی به زبانی جهان‌شمول تحلیل نماید، انتقاد می‌کرد. سوژه‌های فایده‌گرایی افرادی خودبنیاد بودند که همگی

نیازهای اولیه یکسانی داشتند و خواستار خیرهای یکسانی بودند، این امر موجب شد که بتنام «جنبه‌های معنوی» شخصیت انسان را نادیده بگیرد و منحصرأ بر جنبه‌های مادی زندگی تمرکز کند. اما میل عقیده داشت هیچ مدل واحدی از زندگی یا طبیعت انسانی وجود ندارد (Smitz, 2004:303). اگر بپنداریم که میل نیز مانند سایر لیبرال‌ها جهان‌شمول بوده است، مانند اینست که تأیید کنیم نظر میل این بوده است که زنان در ماهیت اصلی خود با مردان تفاوتی ندارند و با آموزش بهتر می‌توانند دقیقاً شبیه مردان شوند و این مستلزم آن است که زنان ارزش‌های «زنانه» را که عرف برایشان تعیین کرده کنار بگذارند و از ارزش‌های «مردانه» استقبال کنند. این نتیجه‌گیری نه تنها به شدت توسط فمینیست‌های قرن بیستم به چالش کشیده شده بلکه خودِ جان استوارت میل نیز آن را به چالش کشیده است.

نقطه تلاقی اندیشه جماعت‌گرایان و جان استوارت میل، اجماع بر سر «حق تفاوت» (the right to difference) است، اما هریک طبق مکتب متبوعش آن را مطرح می‌کند. تیلور می‌نویسد؛ با توسعه مفهوم پست‌رمانتیکی از تفاوت فردی، این موضوع مطالبه شد که به مردم باید آزادی داده شود تا شخصیت خود را به شیوه خود پیروانند، حتی اگر برای ما و حس اخلاقی ما انزجارآور باشد- این عقیده را جان استوارت میل هم قبلاً به طرز قانع‌کننده‌ای ارائه کرده بود (Taylor, 1989:12). میل که از رمانتیسم روسو و هردر متأثر بود، برمنحصر به فرد بودن شخصیت هر فرد و حق او در تلاش برای تحقق الگوی زیستی که انتخاب کرده تأکید می‌کند. هردر عقیده داشت که هر فرد و هر انسانی معیارهایی خاص خود دارد که بر طبق آن زندگی خود را سامان می‌بخشد؛ صدای منحصر به فرد و یگانه هر فردی گفته و بیان خاص خود را دارد و این همان چارچوب اخلاقی برای اخلاق و فرهنگ اصالت است. در این تئوری، اخلاق ندایی درونی تلقی می‌شود که درستی و نادرستی را به ما می‌گوید، لذا شخص باید همواره در اصالت کامل و در ارتباط بی‌شائبه با خود به سر ببرد. این اخلاق مرجعیت دین و طبیعت را نیز رد کرده و درون انسان‌ها را تنها مرجع تمیز خوب و بد می‌داند (شادی، ۱۳۷۷:۸۶). علاوه بر اذعان به تفاوت‌های فردی، میل مانند سایر لیبرال‌ها تفاوت‌های بیولوژیک زن و مرد را انکار نمی‌کند و با برشمردن توانایی‌های زنان بر آن نیست که زنان را همسان مردان پندارد یا بر مردان برتری دهد بلکه در صدد آنست که بگوید اگر مردان توانایی‌ها و قابلیت‌هایی دارند، زنان نیز قابلیت‌های بی‌نظیری دارند که مردان از آن‌ها بی‌بهره‌اند.

برخلاف سایر جماعت‌گرایان، نوسباوم توسط به معیارهای عام را مؤثرترین ابزار برای تأمین و تضمین رفاه زنان جهان می‌داند و کوشیده است تا تعادلی میان دعاوی مربوط به تفاوت و

جهان‌شمولی ایجاد کند. بنابراین «رویکرد قابلیت‌ها» (capabilities approach) را پیشنهاد می‌کند و ابراز می‌دارد: ایده بنیادی خوانش من از رویکرد قابلیت‌ها در توسعه انسانی و زنان آن است که ما با برداشتی از کرامت انسانی و نوعی از زندگی شروع می‌کنیم که شایسته چنین کرامتی باشد. سپس وی با در دست داشتن این ایده مبنایی به عنوان نقطه آغاز، تلاش می‌کند تا فهرستی از ده قابلیت را به عنوان مقتضیات محوری هر زندگی کرامت‌مند نشان دهد. این ده قابلیت بنا به فرض اهدافی کلی‌اند که جامعه بعدها و در طی مدتی که برای تحقق استحقاق‌های بنیادین خود تلاش می‌کند، آن‌ها را (متناسب با وضع خود) مشخص‌تر و معین‌تر خواهد کرد. اما به یک معنا، این قابلیت‌ها، تشکیل‌دهنده حداقلی از عدالت اجتماعی‌اند: جامعه‌ای که سطح مناسبی از این قابلیت‌ها را برای تمام شهروندانش تضمین نکند، هر چقدر هم که ثروتمند باشد جهان‌شمول است؛ بدین معنا که معتقد است ابتدا باید حداقل امکانات و عدالت اجتماعی برای همگان فراهم شود و بعد به تفاوت‌ها پرداخته شود.

۳.۶ سنت‌ها

در حالی که جماعت‌گرایان بر نقش سنت‌ها و ویژگی‌های جوامع خاص و لزوم تبعیت فرد از فضایل و خیرهایی که در طول تاریخ شکل گرفته تأکید می‌ورزند، لیبرال‌ها آن را مانعی در راه پیشرفت فردی می‌دانند. از نظر جان استوارت میل نیز فرودستی اجتماعی زنان حقیقتی است که از فرهنگ سنتی و کهن برجای مانده است. در میان متفکران جماعت‌گرا، بیش از همه مک‌ایتایر بر سنت جوامع تأکید می‌کند، اما اوکین در انتقاد از وی می‌نویسد: سنت‌ها باید آزمایش شوند که آیا به افراد کمک می‌کنند که به سؤالات اخلاقی واقعی و دشواری که ممکن است با آنها روبرو شوند (به خصوص در مورد زنان) پاسخ دهند؟ (Okin, 1989:60). اوکین می‌نویسد: از میان سنت‌هایی که مک‌ایتایر بحث می‌کند، تنها لیبرالیسم که او قاطعانه آن را رد می‌کند، امکان پاسخ دادن به پرسش‌های فمینیستی را دارد. این بدان معنا نیست که سنت لیبرال عاری از نادیده گرفتن ستم بر زنان و منطقی‌سازی آن ستم‌ها بوده است. اما همان‌طور که نظریه‌پردازان فمینیست دریافته‌اند، بعضی از عقاید اصلی لیبرالیسم – از جمله اعتقاد به برابری انسانها، و مقدم قرار دادن آزادیهای فردی بر هر گونه «خیر» – از اصول اساسی در توسعه فمینیسم بوده است (Okin, 1989: 61).

تیلور هم بریدن خویشتن انسانی از سنت یا تاریخ‌اش را انحطاط و ازهم‌گسیختگی می‌داند. تیلور معتقد است آزادی مدرن با شکستن سنت‌های اخلاقی پیشین حاصل شده است که نظامی سلسله‌مراتبی را بر جهان حاکم کرده بود. والزر نیز بر اهمیت سنت‌ها و فرهنگ‌های جوامع تأکید می‌کند و ابراز می‌دارد که هر متفکری در چارچوب سنت و فرهنگ موجود امور را درک و تجربه می‌کند و دیدگاه‌های او در اساس از این سنت و فرهنگ نشأت می‌گیرد (محمودیان، ۱۳۷۷: ۱۲۵). با وجود این که نوسباوم در زمره فضیلت‌گرایان قرار دارد، در مخالفت با سنت‌ها می‌نویسد: نگاه به زندگی زنان به ما کمک می‌کند تا بی‌کفایتی رویکردهای سنتی را ببینیم و فوریت مشکلات زنان به ما انگیزه بسیار قوی می‌دهد تا رویکرد غیرسنتی را ترجیح دهیم. سنت‌های اجتماعی موجب مشکلات اجتماعی شده است و امتیازات جنسیتی و انقیاد زنان به واسطه این سنت‌ها به وجود آمده است (Nussbaum, 2002:128).

جان استوارت میل هم بارها و قاطعانه مخالفت خود را با سنت‌ها و باورهای عمومی در کتاب انقیاد زنان اعلام می‌کند و می‌نویسد: باید به آن‌ها (زنان) نشان دهم که باورها و آداب و رسوم که از عصری به عصر دیگر منتقل شده است دلالت بر درستی باور آن‌ها نخواهد داشت (میل، ۲۹: ۱۳۹۶). میل در مخالفت با سنت‌های بازدارنده رشد و پیشرفت زنان می‌گوید « اگر توده مردم احساسات و عواطف خود را در برابر تفکر و تدبیر فرو گذارند و از سنت‌ها و باورهای متعصبانه خود که اینک بخش بزرگی از جوامع را فرا گرفته است، دست بردارند، آن‌گاه میتوان انتظار بهبودی و پیشرفت در امور را داشت (میل، ۲۸: ۱۳۹۶).

نوسباوم با تقسیم سنتی کار موافق نیست. به عقیده او هیچ مبنایی وجود ندارد که زنان و مردان باید هنجارهای متفاوت یا یکسانی از عملکرد انسانی را در حوزه‌های مختلف اعمال کنند (Holmstrom, 2000, 288). اما میل تقسیم سنتی - جنسیتی کار را تأیید می‌کند و می‌گوید: به نظر من روال معمول که مرد درآمد کسب می‌کند و زن نظارت بر هزینه‌های داخلی را انجام می‌دهد به طور کلی مناسب‌ترین تقسیم کار بین این دو نفر است (میل، ۱۳۹۷، ۱۰۰). این اظهارنظر میل مورد انتقاد بسیار قرار گرفته است و برخی نیز آن را توجیه کرده‌اند. به نظر اسکینر، مورخان باید توجه‌شان را بر فهمیدن تغییر متمرکز کنند، زیرا تغییر مضمون اصلی تحلیل و توصیف تاریخی است (اسکینر، ۱۳۹۳، ۳۳). باندارای دفاع میل از تقسیم جنسیتی کار را به « اخلاقیات مراقبت » (ethics of care) ارتباط داده است.

به نظر وی مفهوم مراقبت دو سویه است و مراقبت را می‌توان به عنوان حیطه‌ای برای تعالی و کار انسان همراه با بار مسئولیت‌اش، نظریه‌پردازی کرد که حوزه‌های اجتماعی را نیز دربر

می‌گیرد (Bhandary, 2015, 158). اخلاقیات مراقبت بر مراقبت کردن به عنوان یک فضیلت زنانه و به عنوان رویکردی برای داشتن تعهد اخلاقی به دیگران تأکید می‌کند. این رویکرد برخلاف اخلاق وظیفه‌گرا و پیامدگرا، جزئی‌نگر، عینی و مبتنی بر عواطف است و روابط بینافردی و مراقبت را به عنوان یک فضیلت مدنظر دارد. بسیاری از فمینیست‌ها معتقدند که گرچه مبدأ توسعه اخلاقیات مراقبت در بستر روابط خصوصی و خانه بوده است، اما دلالت‌های اجتماعی دارد و دامنه آن به روابط اجتماعی و حیطه عمومی کشیده می‌شود.

در کل به نظر می‌رسد که میل با آداب و رسوم و سنت‌ها مخالف نبوده است، بلکه تعارض وی با سنت‌هایی است که مانعی بر سر راه پیشرفت فرد هستند. وی معتقد بود انسان خردمند ملزم است آداب و رسومی که در جامعه به ارث رسیده را در ذهن خود وزن کند و بسنجد و نیک و بد آن را از هم جدا کند و آن چه را که عقل او نمی‌پسندد به دور اندازد.

۴.۶ مداخله دولت یا دولت بی‌طرف

جماعت‌گرایی، مداخله دولت در اخلاقیات را به منظور رهنمون ساختن جامعه به سوی سعادت و نیک‌بختی مجاز می‌داند، اما لیبرال‌ها مداخله دولت در زندگی افراد را مجاز نمی‌دانند. میل نیز همانند سایر لیبرال‌ها با دخالت دولت در زندگی شهروندان مخالف است. برخی بر این باورند که مخالفت میل با مداخله دولت در زندگی اخلاقی شهروندان به این خاطر بوده است که معتقد بود اگرچه دولت نقش مهمی در ایجاد شرایط لازم دارد اما خود نمی‌تواند پیشرفت اخلاقی را بر شهروندان تحمیل کند (Mann&Spinner-Halev, 2010, 251). در واقع میل هرگونه مداخله پدرسالارانه را رد می‌کرد؛ یعنی حتی مداخله‌ای که به خاطر خیر افراد انجام می‌شود. به نظر میل، از روی حق و عدالت نمی‌توان کسی را مجبور کرد کاری را بکند یا نکند؛ به این دلیل که انجام دادن یا انجام ندادن آن کار برای خود او سودمند است و یا به خوشبختی او منجر می‌شود.

مک‌اینتایر از مداخله دولت برای اخلاقی کردن شهروندان دفاع می‌کند. در اصل اندیشه مک‌اینتایر در خصوص دولت را باید به صورت یک طیف مشاهده کرد که در یک سو نگاه منفی وی نسبت به دولت وجود دارد و او خواهان حذف این نهاد و ظهور اجتماعات کوچکتر از دولت است. اما به نظر میرسد که حذف دولت به عنوان ایده‌آل او امکان‌پذیر نیست، لذا وی به نقد گزاره دیگر لیبرالی یعنی بی‌طرفی دولت می‌پردازد (علیپوریانی و نوری، ۱۹۷: ۱۳۹۸). جماعت‌گرایانی چون مک‌اینتایر معتقدند که ساختار سیاسی نقش مهمی در تعریف حق و خیر،

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشه ... (فریبا نیک‌سیر و دیگران) ۲۱۳

و کمک به مردم برای جستن و یافتن خیر دارد. علتش آن است که جماعت‌گرایان به پیروی از افلاطون و ارسطو معتقدند؛ انسان‌ها فقط در صورتی که در جامعه‌ای با کارکرد درست زندگی کنند، میتوانند به یک زندگی خوب و خیر برسند. لذا حکومت بایستی به خلق چنین جامعه‌ای کمک کند (همان، ۱۹۸).

به نظر تیلور، حکومت‌ها باید نقشی فعال در به رسمیت‌شناختن ارزش سنت‌های فرهنگی مختلف در درون جامعه داشته باشند (همپتن، ۱۳۹۳:۴۲۳). والزر حوزه‌های گوناگونی از زندگی اجتماعی را برمی‌شمارد، اما دخالت دولت در همه این حوزه‌ها را مجاز نمی‌شمارد. بازار بر مبنای منطق درونی آن - عرضه و تقاضا و قدرت بازیگران مختلف آن - اداره می‌شود و دولت اجازه ندارد در کارکرد آن دخالت کند؛ افراد بر اساس عشق و خواست شخصی تشکیل خانواده می‌دهند؛ نیازهای بازار یا اراده قدرتمداران و شهروندان بانفوذ، هیچ یک نمی‌تواند کسی را به گزینش زوج خاصی برانگیزد؛ هر کس انتظار دارد به عنوان یک فرد به طور عام و به عنوان یک شخص به طور خاص مورد شناسایی قرار گیرد (محمودیان، ۱۲۱: ۱۳۷۷).

از نظر نوسبام، برابر شمردن شهروندان و احترام به حق و حقوق آن‌ها، مستلزم ایجاد دولتی در جهت تفوق‌بخشی به یکی از آموزه‌های جامع خاص، در مورد هدف و معنای زندگی نیست، بلکه باید انسان‌ها را به عنوان موجوداتی تلقی کند که در کنار نیازهای مادی، نیازهای درونی‌شان هم باید در نظر گرفته شود. وی می‌نویسد؛ ممکن است نگران این باشیم که رویکردی مانند «رویکرد قابلیت‌ها» که دولت را به شناسایی و اقدام برای ارتقای حوزه‌های اساسی توانایی در همه زمینه‌ها با اقدامات مثبت - و نه صرفاً منفی - ترغیب می‌کند، آزادی‌ها و ترجیحات شهروندان را محدود خواهد کرد و در نهایت به یک رویکرد غیرلیبرال تبدیل می‌شود؛ چند روش وجود دارد که نسخه من از رویکرد «قابلیت‌ها» سعی در پاسخگویی به این نگرانی دارد. یکی از راه‌ها مشخص کردن قابلیت‌های عمومی، و تفاسیر مختلفی از قابلیت است که با تاریخ و سنت‌های ملت مورد نظر انطباق داشته باشد (Nussbaum, 2002: 133).

جان استوارت میل دخالت دولت در اموری چون تشویق آموزش و پرورش، نظارت بر شرایط اجتماعی طبقات کارگر، تأمین بهداشت همگانی و غیره، و تأمین آزادی مثبت را به عنوان جزء اصلی لیبرال دموکراسی مورد تأکید قرار می‌داد. بدین سان در اواخر قرن نوزدهم نویسندگان لیبرال به تدریج بر اهمیت و ضرورت دخالت دولت در امور جامعه به منظور تأمین آزادی و برابری افراد تأکید کردند و بدین ترتیب لیبرالیسم منفی اولیه به نوعی لیبرالیسم مثبت تبدیل شد که سرانجام در قرن بیستم مقدمه نظری دولت رفاهی را نیز فراهم کرد (بشیریه،

۱۳۷۴، ۳۸). گری ابراز می‌دارد: البته میل عدم مداخله دولت در زندگی اجتماعی را به عنوان سیاستی کلی ترجیح می‌داد، اما استثناهای زیادی برای این سیاست عمومی قائل بود (گری، ۱۳۹۶، ۲۲۱). در واقع میل به جز محدودسازی آزادی، سایر فعالیت‌های دولت را نقض نمی‌کرد. همچنین به نظر میل، دولت در عین حال که به آزادی مردم تا حدی که مربوط به خود آنهاست احترام می‌گذارد، باید مواظب باشد وقتی اثر کار کسی به دیگران می‌رسد، از آزادی خود سوءاستفاده نکند (میل، ۱۳۸۸، ۱۷۱). بنابراین می‌توان دریافت که میل در کل، عدم دخالت دولت را ترجیح می‌دهد زیرا نگرانی او محدودیت در آزادی‌های فردی توسط دولت است.

۷. نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد که منظور جان استوارت میل از فردیت و ارزش نهادن به انسان، اختیار و استقلال فرد در خودسازی و پرورش ظرفیت‌هایی است که در او وجود دارد نه فردگرایی خودخواهانه. میل معتقد است که اینها ظرفیت‌های عمومی انسان هستند که اعضای جامعه ما حق دارند آنها را توسعه دهند. او این تصور لیبرالی را رد می‌کند که قدرت در زندگی مستلزم کنترل و سلطه فرد بر فردی دیگر است. او رفتارهای آن دسته از مردانی را که زنان خود را مورد خشونت و ظلم قرار می‌دهند، قاطعانه رد می‌کند و تمایل به سلطه بر دیگران را عامل فساد در میان بشریت می‌داند.

در کل به جز استثنائاتی، میل با پایبندی به اصول لیبرالیسم، عدالت جنسیتی را در آزادی فردی و حقوق برابر زن و مرد در سایه حکومت محدود به قانون، و فارغ از وابستگی به سنت‌های جامعه می‌داند؛ بنابراین نگرش او با نگرش جماعت‌گرایان همسو نیست، اما دیدگاه وی و جماعت‌گرایان البته با پایه‌های فکری متفاوت در مورد «حق تفاوت» همساز و بهم نزدیک هستند. حق تفاوت مورد نظر میل برگرفته از رومان‌تیسیم روسو و هردر است و تأکید جماعت‌گرایان بر حق تفاوتی است که ارسطو در چارچوب حکمت عملی و اخلاق فضیلت تعریف می‌کند. هم‌اکنون در داخل نظریه فمینیستی، به موازات بحث‌های حقوقی و فلسفی، برخی از نظرات جماعت‌گرایان از جمله موضوع «تفاوت» توسط فمینیست‌های پست‌مدرن پذیرفته شده است، چرا که آن را با شرایط زنان مرتبط‌تر می‌دانند و بر این باورند که فیزیولوژی و روان‌شناسی زن با وظایف سنتی او هماهنگی دارد. اما از سوی دیگر اصرار می‌ورزند که حکومت باید به ارزش‌های لیبرالی آزادی و برابری پایبند بماند.

خوانشی جماعت‌گرایانه از فمینیسم لیبرال در اندیشه ... (فریبا نیک‌سیر و دیگران) ۲۱۵

نکته عمیق‌تر این است که تعهدات فایده‌گرایانه میل از او می‌خواهد که احساسات را محور اخلاق بداند، چراکه لذت بردن از خیر و سعادت دیگران مستلزم احساساتی بودن و افراد عاطفی است. برخی دفاع جان استوارت میل از تقسیم سنتی کار بین زن و مرد را مورد انتقاد قرار داده‌اند و برخی دیگر آن را دلالت بر وجود نظریه «اخلاقیات مراقبت» در اندیشه میل کرده‌اند. به نظر می‌رسد که این نظریه فمینیستی از عدالت بتواند ملزومات موردنظر جماعت‌گرایان را تأمین کند و دو جنس در چارچوب وظایف اخلاقی ویژه و متمایز خود درک شوند.

نکته دیگر این است که نظریه فمینیستی بیش از این که نظریه‌ای نظام‌مند باشد، عمدتاً نظریه‌ای کثرت‌گرا و استقرایی است؛ به این مفهوم که از جزء به کل می‌رسد و گزارش‌های افراد از تجربه‌های خودشان برای آن‌ها اهمیت دارد. لذا با توجه به این که فمینیسم به عنوان یک نظریه، شیوه‌ای از دیدن و معنا کردن چیزها است، انتظار می‌رود که با فراگیر شدن در سراسر جهان، به اشکالی درآید که با تجربه غربی به آسانی قابل پیش‌بینی نیست؛ این موضوع خاص‌گرایی و موقعیت‌مندی جماعت‌گرایی را تداعی می‌کند. با این طرز فکر، فمینیسم که در اصل با جهان‌شمولی لیبرالی شکل گرفت، باید خود را به معنا و مفهومی از عدالت و حقوق پایبند کند که در سطح جوامع خاص و متعدد است و به طور طبیعی به کثرت‌گرایی گرایش پیدا خواهد کرد. و سرانجام این که می‌توانیم پادزهر خطرات ناشی از اتکای بیش از حد به اجتماع را در اصول خاصی از لیبرالیسم جان استوارت میل پیدا کنیم، به ویژه اصل مدارا، آزادی بیان، احترام به کرامت همه افراد، و احترام به خاص بودن و تنوع سبک زندگی.

کتاب‌نامه

الف: فارسی

اسکینر، ک. (۱۳۹۳). *بینش‌های علم سیاست*، جلد ۱، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: فرهنگ جاوید، (تاریخ انتشار اثر به زبان اصلی، ۲۰۰۲).

ارسطو، (۱۳۷۷). *اخلاق نیکوماخوس*، ترجمه محمد حسن لطفی، tarikhema.org.

بشیریه، حسین. (۱۳۷۴). *تاریخ اندیشه‌ها و جنبش‌های سیاسی در قرن بیستم، اندیشه‌های لیبرال دموکراتیک*، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ش ۹۵ و ۹۶،

پارخ، ب. (۱۳۹۹). *انسان‌شناسی جان استوارت میل*، ترجمه و تلخیص منیرسادات مادرشاهی، روزنامه اعتماد، ۴۸۰۹.

- تاجیک نشاطیه، ن. (۱۳۸۵). مفهوم عدالت در اندیشه جان استوارت میل، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- چینی چیان، ن. (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی فمینیسم، اطلاعات حکمت و معرفت، ۴ (۵)، ۶۷-۶۲.
- حسینی بهشتی، س. ع. ر. (۱۳۹۵). بنیادهای نظری سیاست در جوامع چندفرهنگی، تهران: بقیه.
- سولیوان، ن. (۱۳۸۸). نظریه سیاسی در گذار (بررسی انتقادی)، ترجمه حسن آبنیکی، تهران: انتشارات کویر
- شادی، ح. (۱۳۷۷). افکار و آراء چارلز تیلور در فلسفه اخلاق، نامه فرهنگ، ۵۳، ۹۱-۷۶.
- علیپوریانی، ط. نوری، م. (۱۳۹۸). مواجهه جماعت‌گرایانه السدیر مک‌ایتایر با دولت لیبرالی عصر مدرن، فصلنامه دولت‌پژوهی، ۵ (۱۸)، ۲۰۸-۱۷۱.
- کدیور، م. (۱۳۹۰). بازخوانی حقوق زنان در اسلام «عدالت مساواتی» بجای «عدالت استحقاقی»، www.kadivar.com
- گری، ج. (۱۳۹۶). فلسفه سیاسی استوارت میل، ترجمه خشایار دیهیمی، کتابخانه الکترونیکی امین.
- محمودیان، م. ر. (۱۳۷۷). گوناگونی حوزه‌های عدالت: نگاهی به فلسفه سیاسی مایکل والرز، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، ۱۳۱ و ۱۳۲، ۱۲۷-۱۱۸.
- محمودی رجا، س. ز. توانا، م. ع.، هاشمی اصل، س. ع.، جریده، ج. (۱۳۹۷). نقد برون‌گفتمانی پارادایم‌های عدالت در اندیشه سیاسی غرب، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۳، ۳، ۱۱۸.
- میل، ج. ا. (۱۳۸۸). درباره آزادی، ترجمه محمود صناعی، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- میل، ج. ا. (۱۳۹۷). فایده‌گرایی، ترجمه مرتضی مردی‌ها، تهران: نشر نی.
- میل، ج. ا. (۱۳۹۶). فرودستی زنان، ترجمه نادر نوری‌زاده، تهران: قصیده‌سرا.
- نوذری، ح. ع. پورخداقلی، م. (۱۳۸۹). روش‌شناسی مطالعه اندیشه سیاسی: متدولوژی کوئنتین اسکینر، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۱۱، ۱۱۹-۹۵.
- والزر، م. (۱۳۹۴). حوزه‌های عدالت در دفاع از کثرت‌گرایی و برابری، ترجمه صالح نجفی، تهران: نشر ثالث.
- والزر، م. (۱۳۸۹). فربه و نحیف، ترجمه سیدصادق حقیقت و مرتضی بحرانی، تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- واربرتون، ن. (۱۳۹۵). آزادی، ترجمه یاشار جیرانی، تهران: نگاه معاصر.
- هاشمی، خ. (۱۳۸۷). مقایسه تطبیقی «منزلت زن» در الهیات فمینیستی و دکتین مهدویت، فصلنامه ادیان، مذاهب و عرفان، مشرق موعود، صص ۲۲۱-۲۳۸.
- هدایت‌نیا، ف. (۱۳۹۲). مبانی نظریه عدالت استحقاقی در حقوق زنان، مجموعه مقالات دومین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، تهران: مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی، ۲۸۰ - ۲۵۷.
- همپتن، ج. (۱۳۹۳). فلسفه سیاسی، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران: طرح نو.

ب: منابع انگلیسی

- Annas, J., (1977). *Mill and the Subjection of Women*, Philosophy, Cambridge University Press, 52 (200), 179-194.
- Bhandary, A. "A Millian concept of care: What Mill's Defense of the Common Arrangement Can Teach us about Care", *Social Theory and Practice*, 2015.
- Barzun, C., (2021). *Quentin Skinner v. Charles Taylor: Explanation and Practical Reasoning in History, Philosophy, and Law*, *Yale Journal of Law & the Humanities*, 31(2), 299-315.
- Brilhante, A. A., Sales Rocha, F. J., (2015). *Contemporary Commentators on J.S. Mill's Account of Women's Socio-Political Issues*. *Ethic*, 14 (1): 128, 128-146.
- Grigore, F., (2016). *The Concept of Justice ('Dike' and 'Themis') as It Is Revealed by the Teachings of Neagoe Basarab to His Son Theodosie*, *Agathos*, 7, 1, 24-32.
- Häyry, M., (2018). *Doctrines and Dimensions of Justice: Their Historical Backgrounds and Ideological Underpinnings*, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 27(2), 188-216.
- Kiss, E., (2000). Justice, In A. M. Jagger, I.M. Young (ed), *A Companion to Feminist Philosophy*, USA: Blackwell Publishing.
- Mann, H. Spinner-Halev, J., (2010). *John Stuart Mill's Feminism: On Progress, the State, and the Path to Justice*, *Polity*. 42 (2), 244-270.
- MacIntyre, A., (2007). *After Virtue*, University of Notre Dame Press.
- MacIntyre, A., (2016). *Ethics in the Conflicts of Modernity*, USA: Cambridge University Press.
- Mill, J. S., (1999). *The Subjection of Women*, USA: Pennsylvania State University.
- Morris, D., (2000). *The Liberal-Communitarian Debate in Contemporary Political Philosophy and Its Significance for International Relations*, *Review of International Studies*, 26 (2), 233-251.
- Nussbaum, M.C., (2004). *Mill: Between Aristotle and Bentham*, *Daedalus*, 133 (2), 60-68.
- Nussbaum, M.C., (1999). *Virtue Ethics: A Misleading Category*, *The Journal of Ethics*, 3 (3), 163-201.
- Nussbaum, M.C., (2000). *Women and Human Development - The Capability Approach*, USA: Chicago University Press.
- Nussbaum, M.C., (2007). *Liberty of Conscience: The Attack on Equal Respect*, *Journal of Human Development*, Vol. 8, No. 3.
- Nussbaum, M.C., (2010). *John Stuart Mill - Thought and Influence- The Saint of Rationalism*, In *Varouxakis G., Kelly P.*, USA: Routledge Publication.
- Nussbaum, M.C., (2002). *Capabilities and Social Justice*, *International Relations and the New Inequality*, 4 (2), 123-135.
- Okin, S. M., (1989). *Justice, Gender and the Family*, USA: Basic Books.
- Schneewind, J. B., (2002). *An Introduction to John Stuart Mill, Basic Writings of John Stuart Mill*, USA: Random House.
- Smitz, K., (2004). *John Stuart Mill and the Social Construction of Identity*, *History of Political Thought*, 25 (2), 298-324.

Taylor, C., (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. USA, Harvard University Press.

Taylor, C., (1994). *Multiculturalism*, USA: Princeton University Press.

Thilly, F., (2019). *The Individualism of John Stuart Mill*, *The Philosophical Review*, 32 (1), 1-17.

Urmson, J.O. " *The Interpretation of the Moral Philosophy of J. S. Mill*" in J.B Schneewind (ed), *Mill: A Collection of Critical Essays*. Notre Dame, Indiana, Notre Dame University Press, 1969.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی